

תקווה ונוסטלגיה: ייצוגים של יחסי ערבים ויהודים בספרות הילדים הישראלית לאחר מלחמת ששת הימים

יעל טף-סקר¹

תקציר

המאמר מתאר את ייצוגי הדמויות ומערכות היחסים בין יהודים לערבים בספרות הילדים הישראלית בעשור שלאחר מלחמת ששת הימים. הוא מראה כיצד בספרות הילדים הישראלית המופיעה מייד לאחר המלחמה ובשנים הספורות אחריה, מוצגת גישה אופטימית בנושא השלום ודו-הקיום לצד הערבים. ביצירות אלה המחברים בחרו לעיתים קרובות בעיר ירושלים כמקום גאוגרפי שבו מתרחשות עלילות רבות העוסקות בנושא הישראלי-ערבי. בספרים אלה העיר משמשת כר פורה ליצירת קשרים ולחיזוק הקשרים הקיימים בין תושביה היהודים לתושביה הערבים. רוב היצירות בתקופה זו מציגות באופן אידיולי את המצב שנוצר עם כיבוש מזרח ירושלים ושטחי הגדה המערבית, ואף מתארות בנוסטלגיה את היחסים ששררו בין שני העמים לפני 1948. לעיתים קרובות יצירות אלה אף מציגות מערכות יחסים יהודיות-ערביות שהופסקו עם הקרבות ב-1948 והתחדשו ב-1967, ובפעמים אחרות הן מתארות חברויות חדשות הנרקמות הודות לסיום מלחמת 1967 ותוצאותיה המרחביות. עם זאת אותם סיפורים בוחרים שלא לעסוק בקשיים ובתוצאות השליליות האחרות שגלו למצב מרחבי ופוליטי חדש זה.

מילות מפתח: תפיסת קונפליקט; רפרטואר קונפליקט; קונפליקט בין-קבוצתי; פסיכולוגיה חברתית; השערת המגע.

מבוא

מלחמת ששת הימים חוללה בישראל תמורות מרחיקות לכת ששימשו נקודת מפנה בראייה העצמית הקולקטיבית של הציבור הישראלי. הדבר ניכר גם בתרבות הילד הישראלית באותן שנים ובספרות הילדים בפרט. לפי שפי (2008), בתקופת מלחמת ששת הימים דבקה החברה הישראלית בהנחלת האידאולוגיה המצדיקה את עצם קיומה, והילדים הישראלים שימשו קהל יעד להטפה רעיונית בלתי פוסקת, בין השאר להצדקת המלחמה ולהאדרת כיבוש השטחים ה"חדשים" כחיובי וכמוצדק מסיבות היסטוריות-תנ"כיות. שפי טוענת כי הטפה זו הועברה אליהם באמצעים מוסדיים, כמו בית הספר ותנועת הנוער, ובאמצעים חוץ-מוסדיים, כמו ספרות הילדים ועיתוני הילדים.

1. מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטורט שכתבה המחברת בהנחייתם של ד"ר עמינדב דיקמן ופרופ' גבריאל הורנצ'יק.

במאמרה על עיתונות הילדים בתקופה הסובבת על מלחמת ששת הימים, דר (2008) כותבת על החשש לקטסטרופה אפשרית בתקופת ההמתנה – עד כדי השוואה ברורה לשואה – ועל חזרתו, עם הניצחון במלחמה, של הנרטיב ההיסטורי-סיפורי "משואה לתקומה", שהביע תחושות של שלוה, גאווה וכוח. דר מצאה כי בעיתונות הילדים שראתה אור בתקופת מלחמת ששת הימים, הניצחון במלחמה נתפס בציבור הישראלי ככזה שעשוי להניב סוף סוף את השלום המיוחל, וכי הוא תוצאה סבירה של הניצחון על מדינות ערב במלחמה. מכאן שבאותה עת שררה תפיסה ציבורית שניכרה בנרטיב הישראלי החדש שהופיע לאחר המלחמה, ולפיה השימוש בכוח הצבאי הוא זה שהביא לרווחה, וכן כי הערבים המודעים כעת לכוח הישראלי, יסכימו לחתום בשל כך על הסכמי שלום (דר, 2008).

מיד לאחר המלחמה הופיעה ציונות תזזיתית ומוקצנת, שראתה באויב מי שנחל תבוסה מוחלטת שממנה לא יקום עוד על צבא ישראלי בלתי מנוצח (קדר, 1999). יתרה מזו, בר-טל (2007) מצא כי החברה הישראלית דווקא הבנתה בשנים 1967-1977 את מושג המלחמה כערך חיובי בשיח החברתי-תרבותי שלה. זאת אף על פי שלצד שיח זה לכל אורך הסכסוך הבלתי נשלט עם הערבים, החברה היהודית-ישראלית גם הוקירה את השלום כערך. השלום נתפס בקרב חברה זו כחלום וכמושא תפילה והוצג אחרי מלחמת ששת הימים בדימויים אוטופיים, והשירים שנכתבו והושרו על השלום מייד אחרי המלחמה ראו בו אידיאל. לעומת זאת בר-טל טוען כי תפיסה זו ראתה את השלום כדבר שיהיה אפשר להשיגו רק עם נכונותם של מנהיגי מדינות ערב לקבל את תנאי ישראל – וגרסה כי עד אז יושג השלום בעזרת כוח ומלחמה (שם).

עבודות אקדמיות שבחנו את המסרים המועברים בספרות הילדים הישראלית והעוסקות בביטויי הקונפליקט בספרות הילדים הישראלית שראתה אור בתקופה הנבחנת גם במחקר זה (או בתקופה הסמוכה לה) (ראו ירב, 2002; כהן, 1985, 1988; רגב, 1985; Asmar, 1986), עוסקות לעיתים קרובות בעיקר במגמות כגון מיליטריזם, דה-לגיטימציה ובעיקר הדמוניזציה הסטראוטיפית של דמות הערבי, הקיימות בספרות זו. עם זאת המחקר המוצג במאמר זה בדק ומצא ייצוגי סכסוך לסוגיהם בספרות הילדים הישראלית ולא רק מסרים חד-משמעיים של מיליטריזם ודמוניזציה של דמות הערבי או לחלופין של שלום ואחוזה בין העמים, המופיעים לעיתים קרובות בספרות המקצועית בנושא כמו ניגודים דיכוטומיים.²

המחקר המתואר במאמר בחן את ייצוגי הדמויות ומערכות היחסים בין היהודים לערבים בארץ ישראל בתקופה הנידונה ומצא כי בספרות הילדים הישראלית המופיעה מייד לאחר המלחמה, ובשנים הספורות אחריה, מוצגת גישה אופטימית לא רק באשר לניצחון במלחמה ולכיבוש השטחים ה"חדשים", אלא גם ובמיוחד בנושא השלום ודו-הקיום לצד הערבים. המאמר מתאר ייצוגים אלה מתוך התבססות על עבודת מחקר נרחבת שנעשה בה ניתוח תמטי של 53 ספרי ילדים שראו אור בין 1967 ל-1987, והעוסקים בסכסוך הישראלי-ערבי ושראו אור בשני העשורים שלאחר מלחמת ששת

2. זוהי גם נקודת המוצא של העבודה הרחבה יותר שנעשתה בנושא ייצוגי הסכסוך הישראלי-ערבי בספרות הילדים הישראלית בשנים 1967-1987 ועסקה בתמות הרבות, באמביוולנטיות ובמורכבות של ייצוגים אלה והופעתם בסוגה זו (טף-סקר, 2013).

תקווה ונוסטלגיה

הימים. הספרים נכתבו בידי סופרות וסופרים יהודים-ישראליים בעברית ויעדו לילדים חילוניים בגילי 6-12.³ מפאת קוצר היריעה, במאמר יובאו רק כמה דוגמאות מייצגות להמחשת הממצאים, אם כי האבחנות באשר לתמות המוצגות בספרות הילדים בתקופה זו התבססו על הקורפוס כולו.

המאמר גם ידון בכך שביצירות אלה המחברים בחרו בעיר ירושלים שתשמש מוקד לעלילות רבות העוסקות בנושא הישראלי-ערבי ומתארים אותה ככר פורה לחידוש חברויות ישנות וליצירת חברויות חדשות בין תושביה היהודים לתושביה הערבים של העיר, ואף כהזדמנות לשלום בין שני העמים. רבות מהיצירות מתעלמות מהתוצאות השליליות שנלוו לכיבוש אותם שטחים על האוכלוסייה הערבית בישראל, ומתארות בנוסטלגיה את היחסים בין יהודים לערבים לפני 1948, וכמה מהן אף מוסיפות ומתארות את ההתחדשות של אותן ידידויות עבר – או לחלופין את היווצרותן של ידידויות חדשות – המתאפשרות לפי הדרך שבה הן מאופיינות ביצירות אלה, הודות לכיבוש השטחים בירושלים ובארץ ישראל עקב מלחמת ששת הימים.

במחקר זה יש שימוש בתאוריות, במודלים ובמושגים מתחום הפסיכולוגיה החברתית, ובמיוחד אלה הנוגעים ליחסים בין-קבוצתיים, כדי לדון בממצאי הניתוח התמטי. סוג זה של ניתוח כולל איסוף ציטוטים, יצירת תיאורים קצרים (או "קודים") לארגון המידע ואיתור תמות חוזרות ומגמות אופייניות בטקסטים הנחקרים הרלוונטיים לשאלת המחקר (Aronson, 1994; Braun & Clarke, 2006; Fereday, 2006). הגישות המשמשות לניתוח הקודים יכולות להיות מונעות תאוריה, מבוססות על ממצאי מחקר קודם או מונעות ממצאים (Boyatzis, 1998). המחקר המוצג במאמר זה הסתייע בגישה האחרונה. הניתוח התמטי שונה מניתוח ספרותי, בין השאר כיוון שהכלים הספרותיים שהשתמשו בהם לפי שיטה זו משמשים אמצעי למטרה בלבד, והיחס אליהם יהיה רק לצורך הגעה לתמות ולרעיונות המובעים ביצירות.

המושגים והמודלים העיקריים שהשתמש בהם המאמר, נוגעים לתחום המגע הבין-קבוצתי ותוצאותיו, ובמיוחד להפחתת עוינות בין-קבוצתית. מושגים אלה נוצרו מתוך היפותזת המגע של אולפורט (Allport, 1954), תאוריה שלפיה מפגשים מסוימים בין חברי קבוצות שונות זו מזו מפחיתים עוינות בין-קבוצתית. התאוריות והמודלים שבאו לאחריה ניסו לאתר את הדרכים היעילות ביותר להשגת תוצאה זו. כאן יש שלושה מושגים מרכזיים והם קטגוריזציה, דה-קטגוריזציה ורה-קטגוריזציה:

קטגוריזציה חברתית: התפיסה של פרטים כשייכים לקבוצה מסוימת שאליה משויכים מאפיינים מסוימים, מתוך הבדלה בין קבוצת הפנים ("אנחנו") לקבוצת החוץ ("הם"). כשמשויכת לקטגוריזציה משמעות רבה והיא בולטת בשיח החברתי, היא נחשבת מעודדת דה-אינדיווידואציה (אי ראיית חברי קבוצת החוץ כאינדיווידואלים), דעות קדומות, עוינות בין-קבוצתית ואפליה (Brewer & Gaertner, 2001; Pettigrew, 1997, 1998).

---

3. נבחרו גילים אלה כיוון שבגילים אלה ילדים מתחילים לקרוא ולהיפגש עם הטקסט הספרותי בעצמם, בלי עזרת המבוגרים, אך עדיין הם נחשבים לילדים (לעומת נוער). היצירות נבחרו לפי ניקוד או אורים או שניהם (ממאפינייה הבולטים של הספרות המיועדת לגילים אלה) או שהוצהר בספר עצמו שהוא מיועד לילדים. מלבד דרישות אלה והדרישות שהיצירה תעסוק בנושא הסכסוך הישראלי-ערבי ותשתייך לפרק זמן הנחקר (1967-1987), נבחרו היצירות בחירה אקראית כמדגם מייצג לספרות בפרק זמן זה, ולא על פי מידת הפופולריות שלהן או על פי מדד חיצוני אחר.

דה-קטגוריזציה: או "פרסונליזציה" מתרחשות כשהזהות הקבוצתית הופכת לבלוטת פחות, מצב המקדם הזדמנויות להכיר את חברי קבוצת החוץ כאינדיווידואלים ולא רק כאל חלק מקולקטיב קבוצתי (Miller & Brewer, 1984).

רה-קטגוריזציה: הגדרת קטגוריזציה קבוצתית ברמה גבוהה יותר כך שנוצרת "קבוצת-פנים משותפת" הכוללת הן את קבוצת הפנים והן את קבוצת החוץ, תהליך שנמצא מפחית דעות קדומות, הטיה לטובת קבוצת הפנים וקונפליקט בין-קבוצתי (Gaertner, Dovidio, Anastasio, Bachman, & Rust, 1993; Gaertner & Dovidio, 2000).

בתהליך המחקר נותחו קודם כול היצירות ו"נדלו" מהן התמות העיקריות הנוגעות לאפיון הדמויות היהודיות והערביות, וכן את אפיון היחסים בין דמויות אלה. בשלב השני, ממצאים אלה נבדקו על סמך התאוריות הנוגעות ליחסים בין-קבוצתיים. במאמר זה מתוארות שלוש תמות עיקריות שנמצאו לאחר השלב הראשון של המחקר: נוסטלגיה וציפייה לחזור לדו-קיום יהודי-ערבי; חידוש החברות היהודית-ערבית; והצגתה של ירושלים, כיבושה ואיחודה כמשל לסכסוך. לאחר מכן יוקדש דיון לניתוח שלושת התמות הנזכרות לעיל על פי תאוריות ומודלים מתחום הפסיכולוגיה החברתית.

א. נוסטלגיה וציפייה לחזור לדו-קיום יהודי-ערבי

הנוסטלגיה המופיעה ביצירות הנחקרות לידידות היהודית-ערבית שלפני 1948 היא הגעגועים למגע הבלתי אמצעי שנבע מיחסי שכנות, מסחר ועבודה בין-קבוצתיים, ולעיתים קרובות אף אידיאליזציה של יחסים אלה. נוסטלגיה ליחסי יהודים-ערבים כפי שהיו לפני 1948 אפשר לראות הן בספרים שמסתיימים במלחמה ובהיעדרות של דו-הקיום שהיה לפני מלחמת 1948, והן ביצירות המתארות את חידושה של ידידות זו לאחר יוני 1967.

דוגמה לסוג הראשון הקודם לקום המדינה, אפשר למצוא בסיפור "עבד – נער הרועים" שכתב נתן יונתן מתוך קובץ הסיפורים שלו לבני הנעורים **עוד ספורים בין אביב לענן** (יונתן, 1971). סיפור זה יוצא דופן מבחינת כלל יצירתו של יונתן, שנלחם במלחמות העצמאות, ההתשה וששת הימים, שכן רובה ככולה של יצירתו השתייך לשירה, וזו נטתה ל"מיינסטרים" ונמנעה לרוב בעיסוק בנושאים פוליטיים מורכבים (Selavan, 1973). בסיפור מוצגת תמונה של ידידות בלתי קונבנציונלית בין יהודים לערבים בימים שלפני מלחמת 1948, כשהמספר, נער יהודי ששמו לא מוזכר, מכיר רועה בדואי צעיר ששמו עבד. אף על פי שאינם דוברים זה את שפתו של זה, הם נפגשים בשדה, באזור הביניים הגאוגרפי בין היהודים לערבים, ומתיידדים עד שהמלחמה מפרידה ביניהם. שלא כמו סיפורים אחרים (שיופיעו בהמשך), סיפור זה אינו מסתיים במפגש מרגש בין השניים, אך ישנו תיאור נוסטלגי של חברותו של הגיבור עם עבד, ועליה הוא מספר כי "לא היתה לנו שפה אחת, אך גם השנאה של המבוגרים טרם דבקה בנו. שעשועי ילדות אינם זקוקים למלים" (יונתן, שם, עמ' 45).

החברות בין עבד למספר נמשכת "עד שבאו ימים של איבת העמים" (שם, שם), אך גם אחריה נפגשים השניים עוד פעם. בפעם זו, אף על פי שידידותם מופסקת בשל המלחמה, הם מבחינים זה בזה ומקיימים מפגש אחרון: שניהם הולכים באותה דרך, והמספר עוקב אחר עבד ומשיגו למרות הסכנה בשני המקרים ולשני הצדדים (שם). בפגישתם הם אינם משוחחים אך עבד נותן למספר את

תקווה ונוסטלגיה

הדבר היחיד שיש בידו – את מקל הרועים שלו. המחסור הטכני בשפה, גיל הנערים והמיקום הגאוגרפי שבו הם נפגשים – לא במאהל הבדואי ולא ביישוב היהודי אלא בשדה שביניהם – יוצרים אזור ביניים חברתי שבו מתנהל המפגש. אזור "אפור" זה מאפשר להם להתחבר זה לזה בלי להיות כבולים במגבלות החברה, במצב שבו הם מודעים לנורמות היחסים הבין-קבוצתיים בין ערבים ליהודים, אך נוצר להם חלון מיוחד שבו הם יכולים להתעלם מהן. אם כן, הסוף מכיל מעין "עצב מתוק", המאפיין גם חלק משיריו של יונתן (Selavan, 1973).

גם בספרי ילדים שאינם מציגים תמונה אידיאלית של היחסים בין הערבים ליהודים ב"הווה" הסיפורי אפשר למצוא תיאורים חיוביים ונוסטלגיים של התקופה שקדמה למלחמת העצמאות. דוגמה אחת לכך היא בספר **שועלים בחרבות** של הסופר אברהם בן שחר (1968), שעוסק רובו ככולו בלחימה הקשה בעיר העתיקה בירושלים במלחמת העצמאות – סיטואציה שהכיר בן שחר עצמו מקרוב כמי שנלחם בעצמו כנער להגן על הרובע הנצור – בדיוק כמו גיבורי הסיפור (אופק, 1985). בפרק זמן שבו מתרחשת העלילה המרכזית לא מופיע קשר חיובי עם הערבים, ואף על פי כן הקוראים נחשפים בתחילת הסיפור לנוסטלגיה הקשורה לרעות היהודית-ערבית שלפני 1948, כשבזמן הקרבות הקשים, נזכר המספר באופיו של "רחוב היהודים" בירושלים של לפני המלחמה:

ואז מופיע על מסך האפלולית רחוב-היהודים של האתמול: להרף-עין אין אני רץ בו בודד לנפשי, אלא נדחף ונהדף בזרם שוקק של יהודים וערבים ובני-לאמים אחרים; אוזני נחרשות מקולות-להג של שבע שפות [...] (בן שחר, 1968, עמ' 17-18).

לאחר מכן הוא אף מצהיר כי "לא היה טעם לספר להם [לזרים], כי דוקא נעים לחיות עם ערבים בימי שלום" (שם, עמ' 90).

בקטע אחר בספר מוצגת נוסטלגיה מוחשית לאווירת בית הקפה הערבי ולחברות עם הערבים שעבר זמנה:

הנה בית הקהוה, שאליו נמשכו כל ילדי הרבע. נהגנו לשבת על אבני-המרצפת, אל הפתח, ולעקוב בעינים מקסמות אחר בעבועי-המים בנרגילות. אין לך ילד ברבע שלא היה מוכן להקריב אחת מאצבעות-ידיו תמורת מציצה אחת מן הנרגילה. הריח הכבד של העראק המהול בקפה, והעקוב אחר מרוצת הקוביות על לוחות השש-בש היו משרים תנומה על עפעפינו. תנומה זו היתה נקטעת מפעם לפעם על-ידי בעיטה מנעלו הממוסמרת של אחמד, השוטר הערבי [...] על אף לשונו הגסה ורגלו המשלחת לבעוט בכל ילד החולף על פניו, תמיד ידענו כלנו, כי טוב-לב האיש ואוהב-יהודים. 'אני אתחתן אך ורק עם בחורה יהודיה', היה נוהג להכריז (שם, עמ' 19-20).

עם זה ההשוואה למציאות רק מחמירה את הדרך שבה מיוצג הקונפליקט הזה, כיוון שמיד לאחר מכן מתאר המספר: "ולכן כה הזדעזעתי, לפני ימים אחדים, כאשר הצצתי מתוך עמדה שלנו וראיתי את אחמד-השוטר יורה לעברנו [...]". אם הפכה המלחמה את עורו של אחמד, הרי שאין גבול לאכזריותה! (שם). השינוי שחל בשוטר אחמד מסמל למעשה את השינוי שחש המספר בכל שכניו הערבים – מיידות וקרבה לפני המלחמה – לעוינות ואכזריות במלחמה עצמה. העובדה שהמלחמה היא זו המתוארת אשמה בשינוי זה (ולא הערבים עצמם), מלמדת על גישה המציגה את המלחמה כדבר הנכפה על הפרטים החברים בקבוצות המצויות בקונפליקט ומשחית אותם, ולא כדבר שהם

עצמם יזמו בשל פגם כלשהו, קבוצתי או אישי, באופיים.

בספר מוצגת הבעת נוסטלגיה לידידות היהודית-ערבית גם מצד הערבים, אך הם מתוארים כמי שמתמשים באותה רעות ישנה שימוש ציני ואכזרי, כאשר הרמקולים הערביים הקוראים לכניעה צועקים:

הו, אחינו היהודים! הו ידידינו היהודים! הרי אחים בדם ובנפש אנחנו! רק אתמול ישבנו יחדו ליד שלחן אחד ואכלנו מתוך קדרה אחת. רק אתמול באתם להתארח בביתנו ואנחנו באנו לבקר אצלכם. הרי אלהינו אחד הוא, והוא ציונו לחיות בשלום ובאחווה עם שכנינו... (שם, עמ' 63).

המסר המועבר לקוראי קטע זה הוא לכל הפחות אמביוולנטי, כיוון שמצד אחד מוצגת בו מערכת יחסים חיובית בין שתי הקבוצות לפני המלחמה, והיא אף עוסקת במכנה המשותף לשני הצדדים (אלוהינו אחד הוא) ולציווי אלוהי כביכול לחיות בשלום זה עם זה, ומצד אחר נוצר דיסוננס כנגד הלחימה האכזרית המתוארת בזמן התרחשות הסיפור. דיסוננס זה מתחדד כשמובהר לקוראים כי זוהי מניפולציה רגשית שנועדה להערים על הצד היהודי. תגובתו של מישקא, המפקד היהודי, היא "לירות בהם" (שם).

גם בכמה יצירות שיצאו לאחר השנה 1973 אפשר למצוא את הנוסטלגיה ליחסים היהודיים-ערביים שהיו בימים שלפני קום המדינה. ספריו של הסופר עמוס ביבר, למשל, מאופיינים בתיאורים נוסטלגיים העוסקים ביחסים בין יהודים לערבים, צ'רקסיים ודרוזים בימים שלפני קום המדינה.⁴ בעלילות **סיירת רמון** (ביבר, 1974) המספר מתאר את ביקוריו אצל השיחים הבדואים בסביבתו ומספר כי: "אנחנו יושבים סביב המדורה, לוגמים קפה שחור חריף ומעלים זיכרונות מאותם ימים רחוקים, כשנכסיו האמיתיים של גבר היו סוסה אצילית ומשובחת, רובה שאינו מחטיא ופגיון חד, ימים בהם לא היה יקר מידידות נאמנה ואחות רעים" (שם, עמ' 9). המספר אף מתאר בגעגועים כיצד בצעירותו "ישבתי לראשונה על מחצלות-קש באהלי קדר והרחתי עשן מדורה מוסקת בגללי בקר, מאזין בצמאון לספוריהם של השבטים הבידואים" (שם, עמ' 12). לאחר מכן, בעת שהרהר על הימים הטובים שבילה בדמשק בעבר, המספר-הגיבור תוהה: "מתי ישוב השלום וישרור בינינו, ונוכל לנסוע בחפשיות לדמשק, לטייל ולנפוש בה, כפי שהיינו עושים אז, בימים הרחוקים ההם? הלא מנסינו יודע אני עד כמה יכולים להיות יפים ומועילים יחסי שכנות טובה" (שם, עמ' 91). בספרו **סופה דוהרת שוב**, ביבר (1984) מספר על ימי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט ועל הנוטרים שמטרתם להשיב מלחמה על התקפות הכנופיות הערביות. על אף שרובו ככולו של הסיפור עוסק בעוינות הערבית-יהודית, הוא מספר בנוסטלגיה על הידידות עם התושבים הערבים בעידן שלפני מלחמת העצמאות: "בין ההרים היה רוכב עמה [עם סוסתו סופה – יט"ס] אל המעיין [...] או מטייל לביקור של ידידות בביתו של מוכתר הכפר הערבי הקרוב" (שם, עמ' 52).

אם כן, ביבר מציג בספריו שני מסרים: הראשון הוא מסר נאיבי יותר, המציג את היופי שבשלום

4. ביבר שנולד לפני קום המדינה בקיבוץ מחניים וגדל בילדותו בגליל העליון, הודה בראיון עימו כי אף שהתעניין בדרוזים ובמרד הדרוזי בצרפתים (שהקביל למאבק היהודי לפני קום המדינה), הוא לא הכיר את הדרוזים היכרות אישית, וטען שדמויותיהם ומעשייהם, כפי שהם מופיעים בספריו, מבוססים בעיקר על דמיונו (הינוכית תרבות, 2012).

ובחיים ההרמוניים עם הערבים והשאיפה לחזרה אליו; אך המסר המתלווה אליו הוא הצגתם של היהודים כחפצי שלום ושל הערבים – חברי קבוצת החוץ – כאיום עליהם, בתור יוזמי הקונפליקט וכמי שכופים את הימשכות הקונפליקט על היהודים. באופן זה ביבר יוצר לגיטימציה למלחמה בערבים ואף לכיבוש מרכזי אוכלוסייה ערביים, מתוך תפיסה שלפיה מדובר בהגנה עצמית בלבד וברצון להגיע לשלום באמצעות המלחמה. נוסף על כך, כפי שיוצג בהמשך, לגיטימציה אחרת נוצרת כאשר כיבוש השטחים מתואר ביצירות כדבר שיקרב בין היהודים לערבים וישיב על כנה את אותה ידידות ישנה.

ב. החברות היהודית-ערבית מתחדשת

כמה סיפורים מציגים חזרה לידידות היהודית-ערבית ולדו-הקיום החיובי ששרר לפני המלחמה ב-1948, כאלה שסוף כל סוף התאפשרו לאחר מלחמת ששת הימים. ביצירות אלו מוצג תהליך של התקרבות מחדש, שהתאפשר, לפי המוצג בסיפורים אלה, בזכות כיבוש השטחים במלחמה ואיחוד מחדש לא רק של העיר ירושלים, אלא גם של תושביה היהודים והערביים (ועל דרך ההרחבה, של תושביה של ארץ ישראל כולה ששטחיה כעת "אוחדו").

תהליך זה בולט ביותר בסיפור "העז הלבנה" (בן-שואל, 1973) שמתאר חברות יהודית-ערבית עד 1948, ורק לאחר מלחמת ששת הימים מתאפשרת חזרה לאותה חברות. הסיפור נחלק לשלושה חלקים כרונולוגיים: חלקו הראשון והנרחב המתרחש לפני 1948, מתאר את יחסי החברות שנרקמו בין קבוצת הנערים היהודים לנער הערבי, עבדול האמיד (בשנה שנולד וגדל בן-שואל עצמו בעיר); החלק השני המתרחש בשנים 1948-1967 ומתאר את המלחמה שבה נותק הקשר בין עבדול האמיד לשאר הנערים; החלק השלישי והקצר ביותר המתרחש לאחר 1967, עוסק במפגש החוזר בין הנערים שבגרו מאז והם כבר בעלי משפחות וילדים משלהם, והם זוכים להיפגש ולשחזר את חברותם. בחלק שלישי זה חוזר השקט לירושלים של "העז הלבנה" ושבים השלווה ודו-הקיום גם לשכונה הישנה בירושלים, שהתחולל בה חלקו הראשון של הסיפור. בחלק זה אנו שומעים על ילדה קטנה ששרה את השיר "בת הרב ואימה", ומתברר כי מי ששרה אותו היא בתו של עבדול האמיד (שם, עמ' 44-46).

לאורך היצירה כולה מופיע דיאלוג אינטרטקסואלי עם שיר זה, שעבדול האמיד שב ומבקש שישירו לו אותו כבר בהיותו נער לפני המלחמה. שיר זה של טשרניחובסקי מתאר דו-שיח בין נערה המתאהבת באביר גוי לאימה הרבנית של הנערה, המזהירה אותה מפני האביר בטענה שבסוף יצפה בה בעודה נשרפת בחיים בלי להצילה – נבואה המתגשמת בסוף השיר. נוכחותו התדירה של השיר בסיפור זה מרמזת על הסכנה הפוטנציאלית הטמונה בהתקרבות ל"אביר הזר" – שהמקביל לו בסיפור הוא עבדול האמיד. העובדה שאחת האימהות היא זו ששרה אותו בפעם הראשונה, מדגישה את הקשר בין השיר לנקודת המבט ההורית המוצגת בסיפור, החוששת מהקשר עם דמות ה"זר". על אף רמיזה זו, עבדול האמיד מוכיח את עצמו כחבר נאמן ומוצג כמי שאינו בוגד בחבריו היהודים גם כשהדבר אינו קל. הבחירה לשים את השיר בפיה של בתו, דמות נשית, ילדית ולא מאיימת, מרככת ומבטלת את משמעותו השלילית של השיר ומדגימה כי על אף שעבדול האמיד הוא "אביר זר" – פניו לשלום. עם תום מלחמת ששת הימים, השיר הופך לגורם מאחד בין הצדדים ולא לסמל להפרדה ביניהם או לחשש מכוונות של הצד האחר.

לאחר ששרה הילדה את השיר, מופיע עבדול חאמיד ובידו עז לבנה שהוא נותן לגברת קבאסו (שם, עמ' 44-45). בחלקו הראשון והעיקרי של הסיפור, העז הלבנה של גברת קבאסו בורחת אל הכפר הערבי שנרכשה ממנו, ושם עבדול חאמיד מנסה להשיבה לבעליה היהודיים ובו בזמן נאבק בבעליה הקודמים, תושבי הכפר הערבי. כאשר גברת קבאסו שואלת מה תעשה בעז, עבדול חאמיד משיב כי הוא ייקח אותה אליו ויבואו בניהם ובנותיהם של חבריו היהודים לראות אותה ולשחק עימה: "הדרך פתוחה [...] בואו אל ביתי", עבדול אומר להם (שם, עמ' 46). באחרית הדבר מסופר כי כך היה, וכי הילדים שיחקו לא רק עם העז, אלא גם זה עם זה (שם). החזרת העז, אם כן, היא רק דוגמה אחרת לניסיון לאחות את הפצע שנפער, לפצות על המעשה שקרה לפני כל אותן השנים ולהשיב את המצב לקדמותו – כפי שהיה לפני 1948. העז המסמלת בסיפור את ירושלים, תממש כעת את המשך דו-הקיום והחברות בין העמים, וזאת לעומת מה שהיה קודם – מקור לקונפליקט ולבעיות. הסיפור מראה כי כעת, עם תום הקרבות, הדרך פתוחה לידידות שהייתה אפשרית לפני קום המדינה, אך הייתה בלתי אפשרית לפני 1967. הילדים שהיו בעבר ה"גדיים", הם כעת הורים בעצמם, ולמען הגדיים שלהם הם בוחרים בשלום ובחברות – ולא במלחמה. המספר מבהיר זאת במשפט המסיים את הסיפור, שבו הוא מצהיר כי מסיפור זה ילמדו ילדיהם (היהודים והערבים) של החברים כי "רב כחה של ידידות מכח הפגעים, כי רב כוחה של האהבה מצל כל התלאות" (שם, עמ' 47).

היכולת לחזור לחברות הערבית-יהודית שהתקיימה לפני 1948 עם איחוד ירושלים ב-1967 באה לידי ביטוי גם בספר **אריות בירושלים** (1973) שכתב שמואל הופרט. בספר זה מסופר על יוסי, ילד המתגורר בירושלים שהוא נצר למשפחה טורקית ותיקה בארץ ישראל. בימים שלאחר תום מלחמת ששת הימים, סבו של יוסי, ר' אברהם, מעניק לו חידה לכבוד בר המצווה, המובילה אותו למצוא שני "אריות" שאבדו בעבר. יוסי וחברו שמואל מחליטים לפענח את החידה, ומתברר כי מדובר בכורסה שעליה מפוסלים שני אריות, ושעברה במשפחתו של יוסי וסבו שנים רבות ו"שמרה על המשפחה". לכורסה שהציל חברו הערבי של ר' אברהם, החאג' מחמוד סוחי, הייתה בת זוג זהה שנבזזה במלחמה. עם כיבוש איחוד העיר היא נמצאה אצל הסוחר הערבי, סאלח. הכורסה נגנבת מסאלח, אך בעזרת המשטרה ורועה הכפר המסייע לה, היא שבה לבעליה החוקיים ושני החלקים מתאחדים, לראשונה מאז 1948 (שם, עמ' 104-105).

אף על פי שהסיפור מתחיל בתיאור העוינות היהודית-ערבית ומציג את הסיבה להתרחקות ולאיבה בין הצדדים, הטון משתנה עם הצגת העלילה המרכזית והופך לאופטימי. החברות בין ר' אברהם לחברו הוותיק, חאג' מחמוד סוחי, מתחדשת במפגש מרגש בין השניים המתאפשר עם תום המלחמה ואיחוד ירושלים. חאג' מחמוד סוחי מתבייש לעמוד לפני ר' אברהם בשל הרס בתי הכנסת וביתו של אברהם במהלך פרק זמן זה (שם, עמ' 22-23), וכשהאחרון מגלה שמחמוד הציל כמה מחפצי ביתו, בהם הכורסה, הוא מתרגש ומצליח רק לומר לו "מחמוד, אחי..." (שם, עמ' 24). באופן זה הסיפור מראה כי לאחר מלחמת ששת הימים לא רק שהייתה אפשרות לחזור לחברויות שהיו לפני קום המדינה, אלא אף נוצר סוג של פיוס כלפי החוויות השליליות שהתרחשו עד כה. לאחר פגישה זו מסופר לנו כי השניים חידשו את חברותם, שוטטו ברחובות ירושלים החדשה, ישבו בבתי הקפה בעיר העתיקה ושוחחו על קורותיהם בימי נעוריהם ועל נסיעותיהם המשותפות לדמשק ולבירות לפני המלחמה (שם, עמ' 25). אם כן, המחבר המובלע מראה לקוראים כי איחוד הכורסות מקביל לא רק ל"איחוד" העיר לאחר כיבוש צידה המזרחי בידי הצד הישראלי, אלא גם לאיחוד בין שני החברים

– היהודי והערבי – ועל דרך ההרחבה בין שני העמים שהתגוררו בשני צדדיה והופרדו במלחמה. חברות הנקטעת במלחמת השחרור ושבה ומלבלבת לאחר כיבוש השטחים בגדה המערבית ב-1967 מופיעה גם בספר **הכלב נו-נו-נו יוצא למלחמה** שכתבה דבורה עומר (1968). כשאבי המשפחה וכלבו חוזרים מהמלחמה (עם תום מלחמת ששת הימים), המשפחה מקבלת מכתב מחבר הילדות הישן של האב – מחמוד – שהיה שכנו של האב בחיפה וחברו "בלב ובנפש" עד למלחמת השחרור. אף על פי ששניהם לא רצו במלחמה, כל אחד מהם התגייס לעזרת עמו והקשר נותק (שם, עמ' 96). האב מספר כי עם כיבוש חיפה ברחו משפחתו של מחמוד, וכי שנים לאחר מכן נפגשו השניים בפריז והסכימו כי מי שהצד "שלו" ינצח, יוזמן להתארח אצל האחר – אצל מחמוד ביריחו או אצל אבי המשפחה החי בישראל. לפיכך המכתב שנשלח לאב כעת הוא למעשה הזמנה לביקור בגדה אצל מחמוד, עקב כיבושה בידי הצד הישראלי (שם, עמ' 96-99). כשהם מגיעים לביתו של מחמוד ביריחו, הילדים משחקים יחד, ערבים ויהודים, ומתחברים במהירות כ"קבוצה מלוכדת" (שם, עמ' 110), על אף שתי השפות השונות זו מזו ועל אף המלחמה שרק הסתיימה זה עתה. לצד הידידות החדשה שנוצרת בין הילדים, גם המבוגרים – המספרת ובעלה, מחמוד ואשתו – מדברים ביניהם ומחדשים את החברות הישנה כאשר מחמוד ואשתו מארחים אותם, ובסיום הסיפור אף נותנים לשניים במתנה שטיח קטן המיועד לכלב נו-נו-נו.

ידידות בין ערבים ליהודים המתאפשרת לאחר מלחמת ששת הימים מתוארת גם בכמה מן הסיפורים שבספר **מגדלים בירושלים** (אבידר-טשרנוביץ, 1968). בספר זה המספרת מציגה עצמה כמצטטת כמה ילדים תושבי ירושלים המספרים על חוויותיהם ממלחמת ששת הימים.⁵ כל פרק מוקדש לסיפור אחר שמספר ילד אחר, ובכמה מהם מתוארת המלחמה בין הצד הישראלי לצד הערבי ובאחרים מתואר השינוי החיובי שהתאפשר ביחסים בין יהודים לערבים בעיר עם תום המלחמה. בפרק השמיני מסופר על אברהם וג'ורג' – נער יהודי (אברהם) שהגיע בטעות לצד הלא נכון של הגבול ליד בית לחם, וניצל בזכות נער ערבי (ג'ורג'), שטיפל בו וסייע לו להימלט מעיניהם של החיילים הערבים בזמן המלחמה. מסופר כי עם תום המלחמה, עקב "שחרור" בית לחם, השניים נפגשים לעיתים קרובות בשני צדדיה של ירושלים (שם, עמ' 95). בסוף הספר, ג'ורג' אף משתתף בתפילה לשלום של שאר הילדים בכותל המערבי, רגע מלא פתוס שבסופו, בתום התפילה, מופיעה יונה המתעופפת ליד הכותל (שם, עמ' 148-150). אם כן, גם כאן סיום המלחמה ב-1967 וכיבוש-איחוד השטחים ה"חדשים" מוצגים כאלה שמאפשרים לערבים וליהודים לקיים את החברות הטבעית (ה"אורגנית") שלא התאפשרה עד תום מלחמת ששת הימים.

נימה אמביוולנטית יותר באשר להשפעה של מלחמת ששת הימים על היחסים בין יהודים לערבים מוצגת בסיפור "ידידי גבול", המופיע בקובץ הסיפורים **רותי שמוטי** (קרן-פרידלנדר, 1970, עמ' 143-145). סיפור זה מספר על עדנה, ילדה המתגוררת בסמוך לגבול החוצה את ירושלים לפני מלחמת ששת הימים. ללא אף מילה הנאמרת ביניהם, עדנה וסעיד, נער ערבי עני המתגורר בצידה האחר של הגדר, מתיידדים זה עם זה, ומתעקשים לקיים את ידידותם למרות הקושי והסכנה שבדבר. לאחר המלחמה, כשעדנה שומעת שישראלים כבשו את ירושלים, מחשבתה הראשונה היא שכעת

5. אבידר-טשרנוביץ התגוררה בירושלים לזמן קצר בילדותה, בשנות העשרים של המאה הקודמת, ובשנות החמישים חזרה לגור בעיר עם בעלה וילדיה (Zuta, 2009).

תוכל לדבר עם סעיד בלא פחד, אך לצערה הרב היא מגלה כי הוא ברח עם משפחתו לעמאן (שם, עמ' 145). עזיבתו של סעיד והחברות שלא מומשה משמען אמירה אופטימית פחות, שלפיה שחרור העיר בא על חשבון הידידות ודו-הקיום, והמלחמה וכיבוש השטחים לא באמת "פתרו" את הבעיות בין העמים, ואולי אף החמירו אותן. העמדה המובלעת המשתמעת מסיפור זה עולה בקנה אחד עם הגישה הקואופרטיבית – cooperative approach (Bar-Tal & Halperin, 2011) – לפתרון סכסוך בין-קבוצתי, שלפיה כפייה חד-צדדית של כל פתרון, אפילו שלום, היא פתרון זמני לכל היותר, שכן כל פתרון שאינו הדדי יוביל בסופו של דבר להצתה מחודשת של הסכסוך.

בספרים אחרים שיצאו לאחר 1973 ומתארים את פרק הזמן הסמוך לתום מלחמת ששת הימים, אפשר דווקא לראות את מוטיב החברות המתאפשרת (או שבה וניצתת) בין היהודים לערבים לאחר 1967. לדוגמה בספר **מי זה רץ בסמטאות** (ורדי, 1974) אבי המשפחה מחדש את הקשר עם חבר ילדותו מימי המנדט, מחמוד עלי (שם, עמ' 39), ובמהלך הסיפור המשפחות מסייעות זו לזו ומוכיחות נאמנות וחברות אמת. דוגמה לאזכור אחר, גם אם קצר, לחידוש החברות היהודית-ערבית לאחר 1967 מופיעה בספר **יואב מחפש את השלום** (רון-פדר, 1978). במהלך הספר, מחמוד הערבי מספר לילדים כי סבו היה בעל חנות גדולה לפני מלחמת השחרור, ונהגו לקנות בה יהודים רבים והוא נאלץ לסגור אותה במלחמה. לאחר מלחמת ששת הימים, עם איחוד העיר, הוא נפגש עם כמה ממכריו (היהודים) הישנים שלא שכחו אותו (שם, עמ' 59).

לא רק חברויות חדשות-ישנות מתאפשרות בין יהודים לערבים לאחר 1967, אלא אפילו קשרים רומנטיים. הספר **זוהר וזכיה** (דשא, 1970) מתאר סיפור אהבה יהודי-ערבי המופסק בשל המלחמה ב-1948 אך שב ומתמשש ב"גלגול אחר", עם תום מלחמת ששת הימים. ספר זה מגולל את סיפורם של זוהר וזכיה – נער יהודי ונערה בדואית – המתאהבים זה בזו בימים שלפני קום המדינה. האילווצים החברתיים, המלחמה הממשמשת ובאה ולבסוף סירובו של האב להתיר לביתו להינשא ליהודי, מפרידים ביניהם והם לבסוף מוותרים על אהבתם ומוצאים בני זוג אחרים. עם זאת אהבתם מתגלגלת ומתחדשת עם תום מלחמת ששת הימים באמצעות התאהבותם של בנו של זוהר (יאיר) ובתה של זכיה (נעימה); אלה דומים להוריהם לא רק ברגשותיהם, אלא גם במראה החיצוני שלהם ובאופיים. הפעם ההורים אינם מפרידים בין בני הזוג ובסיום הספר נראה כי סיפור אהבתם הולך ומתמשש.

לאחר שהוא לוקח את נעימה ואת אחיה בשבי במהלך מלחמת ששת הימים, יאיר, בנו של זוהר, מתוודה בפני אביו כי הוא הולך ומתאהב בבתה של זכיה "למרות שהיא בת אויבנו ואפשר שאחיה או אביה השתתפו במלחמה וירו בנו" (שם, עמ' 36). המספר אף מראה כי אהבה זו אינה חד-צדדית וכי נעימה חשה בדומה כלפי יאיר (שם, עמ' 37). רעיון החזרה (ואולי גם התיקון) מודגש אף יותר בתיאור הדמיון המחולט בין נעימה לאימה ובין יאיר לבין אביו (שם, עמ' 38-40). במפגש בכפר הבדואי, חושב זוהר על כך ש"אותה הפרשה חוזרת ונשנית. מי יודע איך יסתיים העניין הפעם..." (שם, עמ' 41). כאשר זכיה מגיעה לביקור בכפרו של זוהר לאחר המלחמה, מזכיר זוהר לזכיה כשהם מטיילים לגבעת התפילה הסמוכה, את פגישתם הראשונה שם ולאחר מכן אומר לה: "אולם הדברים חוזרים על עצמם [...]" – כשהוא מתכוון לקשר החדש שנוצר בין יאיר לנעימה (שם, עמ' 45).

תוצאותיה של מלחמת ששת הימים מקרבות בין שני העמים וגורמות שהם יחיו יחד במדינה אחת. לאחר סיום המלחמה, כאשר יאיר מספר שברצונו להביא את זכיה, נעימה והשייך לכפרם כפי שהבטיח להם, אומר לו זוהר כי יעשו זאת בקרוב, שכן "הרי עתה נמצאים אנו במדינה אחת, תחת

אותה ממשלה" (שם, עמ' 43). בסיום הסיפור ישנה תפיסה מעורפלת אך אופטימית באשר ליחסים בין העמים. לא מסופר מה עולה בגורל אהבתם של נעימה ויאיר, אך הסיפור נסגר באמירתו של יאיר לאביו כי "יהיה אשר יהיה, אמצא מוצא מן הסבך. אחת אני יודע: יום יגיע ולא תהיינה בכלל בעיות כאלו. האהבה שבלב היא שתחרוץ גורלם של אנשים צעירים" (שם, עמ' 46).

ג. ירושלים ואיחודה כמשל לסכסוך

ירושלים מקבלת חיים משלה והופכת למיקרוקוסמוס של דו-הקיום היהודי-ערבי ברוב הספרים שיצאו לאחר 1967 ומקצתם מוצגים במאמר זה. ירושלים, הבירה ההיסטורית, שנחצתה בשל המלחמה ב-1948 ו"אוחדה" עם כיבוש חלקה המזרחי בידי צה"ל ב-1967, מתוארת לעיתים קרובות בסיפורים אלה לא רק כחלק חשוב ממולדת אהובה או כטריטוריה שחושקים בה שני הצדדים, אלא גם ככור היתוך וכמקום שבו מתאפשר המגע הישיר ביותר בין שתי הקבוצות. כך היא מוצגת כסלע המחלוקת ביניהן מצד אחד, וכבית משותף להן מצד אחר. מגמה זו בולטת במיוחד ביצירות המופיעות עד פרוץ מלחמת יום הכיפורים, שבה עברה תפיסת הקונפליקט בישראל שינוי ניכר והפכה לפסימית יותר, תפיסה שבאה לידי ביטוי גם בספרות הילדים בפרק זמן זה (טף-סקר, 2010).

הסיפור "העז הלבנה" (בן-שאול, 1973) מתרחש כולו בירושלים, כאשר התפאורה – העיר עצמה – עוברת לעיתים למרכז הבמה. בחלק השני של הסיפור, המתחיל עם פרוץ הלחימה ב-1948, ירושלים מתוארת עיר חצויה שגבול עובר בה (שם, עמ' 40) – תיאור המדגיש לא רק את ההפרדה הגאוגרפית של העיר, אלא מסמל גם את ההפרדה הכפויה והלא טבעית בין המספר היהודי וחבריו ובין חכרם הערבי, עבדול חאמיד. תיאור זה מציג את ההפרדה הפתאומית שהתרחשה במציאות ונכפתה על תושבי העיר הערבים והיהודים, שעד כה היו זה לצד זה וקיימו קשרים (עסקיים, חברתיים וכדומה) זה עם זה עד פרוץ המלחמה. המספר מהלל את יופייה של ירושלים ומתאר את האהבה העמוקה שהוא חש כלפיה כשהוא עובר בסמטאותיה. הוא כותב כי עליו לשיר שיר הלל לירושלים שהוא אוהב "אולי המנון ואולי שיר קרב ואולי שיר אבנים ואולי שיר רקפות ואולי שיר זיתים" (שם, עמ' 41). בצייטוט זה היחס אל העיר מופיע בשתי דרכים: כנוסטלגית, יפה ונחשקת מצד אחד, וכזו שיש להגן עליה ושנאנשים הורגים ומתים למענה מצד אחר. אזכור הרקפות אינו אקראי והוא מתקשר לתיאור אחר שבו, לפני המלחמה, המספר נהג לקטוף רקפות עם עבדול חאמיד בין סלעי ירושלים (שם, עמ' 37). תיאור זה מדגיש כי העיר שייכת לשני החברים (ובהרחבה – הן ליהודים והן לערבים) שרואים בה את ביתם. בתיאורים אלה יש רה-קטגוריזציה של הדמויות, כלומר קטלוג קבוצת הפנים וקבוצת החוץ לאותה קבוצת פנים או לקטגוריית-על. בכך היצירה יוצרת זהות קבוצתית אחרת המאחדת יהודים וערבים כתושבי ירושלים; זהות המופיעה לצד הזהות הקבוצתית המפרידה בין הצדדים.

הסיפור אף מציג מטפורה של ירושלים כאהובה רומנטית, כשהוא מתאר אותה כ"יפה ולבנה תמיד, כמו כלה לפני חופתה" (שם, עמ' 41). התיאור של ירושלים כ"לבנה" מזכיר את העז הלבנה, שאף מכונה בסיפור "לבנין הכרוב" (שם, עמ' 15) כדי להדגיש את צבעה. עז זו לא רק מעניקה לסיפור את שמו, אלא רוב העלילה עוסקת הן במישור הדרמטי והן במישור הסמלי. בהקבלה בין השתיים, הרי שהעז הלבנה, שעל בעלותה נוצרת מחלוקת בין היהודים לערבים בסיפור זה, היא למעשה משל לירושלים, שגם בין שני "בעליה" מתגלעת מחלוקת למי היא באמת שייכת. את מגמה זו מחזקים

שני אלמנטים אחרים: הראשון הוא החברות והשותפות סביב העז הלכנה בסוף הסיפור – כפי שגם ירושלים חזרה ושימשה בית לשני הצדדים לאחר המלחמות; והשני הוא ההקבלה בין העז הלכנה הדואגת לגדי שלה וקשורה אליו (ושלמענו ברחה אל בעליה המקוריים בכפר ליפתא) – לירושלים כאם האוהבת את שני בניה, היהודי והערבי. את טענה אחרונה זו מחזקת הצהרתו של המספר כי במהלך שנות הלחימה "הילדים שהיו גדיים – נעשו בחורים מגודלי זקן וגלוחים" (שם, עמ' 41).

בהקבלה בין הגדיים לילדים גיבורי הסיפור, חששותיהם של ההורים והמבוגרים (היהודים) באשר לחברותם של הילדים עם עבדול חמיד נובעים אולי לא רק מדעות קדומות, אלא בעיקר מרצון טבעי להגן על "גדייהם" מסכנה – המשתקף ברצונה של העז הממשית בסיפור, שכל רצונה לדאוג לגדי שלה. החברות המתממשת בין משפחתו של עבדול חמיד למשפחותיהם של חבריו היהודים בסוף הסיפור מבושרת על סוג אחר של הורות, שבה ההורים דואגים לילדיהם דווקא באמצעות הבחירה לחיות עם שכניהם הערבים בידידות. בהרחבה, המסר בסיפור הוא שישנן שתי דרכים שבהן אפשר לבחור כדי להימנע מהסכנה הטמונה בסכסוך: האחת היא לפחד ולהילחם בצד האחר, ואילו השנייה (העדיפה) היא להתקרב אליו ולחיות לצידו בשלום. ירושלים המתוארת הרוסה לאחר מלחמת ששת הימים אך גם משתקמת לאיטה על תושביה היהודים והערבים, משמשת לא רק את התפאורה, אלא גם במידה רבה את הסיבה הן לקרע והן לדו-הקיום בין החברים, ועל דרך ההרחבה – בין שני העמים.

חברות מתחדשת בין יהודים לערבים, לצד ההתרגשות והשמחה שאפפו את החברה הישראלית לאחר איחוד ירושלים, מתוארת גם בספר **הכלב נו-נו-נו יוצא למלחמה** (עומר, 1968), שבו המשפחה נוסעת לטייל ב"ירושלים השלמה" (שם, עמ' 60) זמן קצר לאחר איחוד העיר.⁶ כחלק מהטיול מסופרת ההתרגשות שמחולל המעבר בשני חלקי העיר, ודני אף מספר לכלבו איך "הייתה כאן מלחמה ושחררנו את ירושלים והיא כולה שלנו עכשיו" (שם, עמ' 64). ירושלים מתוארת כעולם אחר, שבו נוסעים בערבוביה יהודים, ערבים-ישראלים וירדנים, ואף מתואר בבדיחות כיצד הרוכלים צועקים בערבית על נו-נו-נו המרחרח את סחורתם (שם, עמ' 65, 66, 68). התחברותו המיידית של נו-נו-נו עם כלב ערבי בן העיר העתיקה מדגישה מבחינה מטונימית את כוחה של ירושלים המאוחדת באיחוד שני העמים, כאשר מסופר לנו שאף על פי שהכלב הערבי נבח בערבית (בעוד שנו-נו-נו נובה "הב-הב-הב", הכלב הערבי נובה "אהו-אהו-אהו"), הבינו הכלבים זה את זה היטב – "למרות שתי השפות" (שם, עמ' 68). עקב חברות זו, מעיר אבי המשפחה כי "רעות של ממש והבנה שוררת בין תושבי שני חלקי העיר. אפילו בין הכלבים שלנו ושלם" (שם).⁷ הצהרות על שלום המתאפשר

6. מתואר אף כי רבים אחרים עושים זאת באותה עת – עד כדי כך שהכבישים עמוסים גם בשעות הבוקר המוקדמות (שם).

7. מצב זה, שבו שני הצדדים מתחברים למרות השפות השונות זו מזו שהם דוברים, מופיע גם בסיפורים אחרים, כגון "עבד – נער הרועים" (יונתן, 1971); "ידידי גבול" (קרן-פרידלנדר, 1970); ו**בעקבות נימר** (גולן, 1982). גם בסיפורים אלה חברות הילדים אינה נפגעת ואף מוצגת חזקה ו"טבעית" יותר למרות הפער הלשוני בין הצדדים. אם כן, פער השפה היה יכול לסמל תקשורת בין-קבוצתית לקויה (ומכאן קונפליקט) ומאפיין קבוצתי ברור המפריד בין שני הצדדים. עם זה רוב הסיפורים מתעלמים ממנו, רואים בו דבר חסר משמעות או אתגר שמתגברים עליו בקלות. המסר המובלע המועבר הוא כי אף על פי שסממן חיצוני זה כביכול מונע דו-קיום, הטבע האנושי והרצון להתקרב לאחר הם אלה המכריעים את הכף. העובדה שדווקא ילדים הם אלה המתגברים בקלות על פערי הלשון מעיד אולי

תקווה ונוסטלגיה

עקב איחוד ירושלים מתוארות גם בהמשך הביקור בעיר. האב אומר על ירושלים כי "היא שוב אינה עיר אויבת [...] זו עכשיו ירושלים השלמה, ירושלים של שלום ושל רעות" (עומר, 1968, עמ' 75), ולאחר מכן הילדה נורית מוסיפה כי "אומרים שעלינו להיות ביחסים טובים עם כל תושבי העיר העתיקה, הם כבר לא אויבים שלנו יותר, נכון?" והורים מאשרים את דבריה (שם, עמ' 79).

אם כן, בספר זה ירושלים שלאחר המלחמה מוצגת מעין חלום אוטופי של דו-קיום ושל שלום, שבו לא רק בני אדם אלא גם בעלי חיים משני צידי המתרס מתנהלים זה לצד זה בשלווה ובהרמוניה, כמי ש(שוב) שייכים לאותה קבוצה: תושבי ירושלים. הדגשת היחס כלפי העיר כ"ירושלים השלמה", כ"כולה שלנו" וכ"משוחררת" אינה סותרת ביצירה זו, כמו בכמה אחרות, את המסרים האוטופיים והנאורים המקבלים את החיים לצד הערבים לא רק כמציאות שעומתה יש לחיות, אלא אפילו כהגשמה של חזון חברתי וכמצב אידילי שהושג בעזרת כיבוש העיר ואיחודה. תחושות וחוויות שליליות שאולי קיימות בקרב האוכלוסייה הנכבשת כלפי הנושא אינן מוזכרות. כך פעולותיה של קבוצת הפנים היהודית במלחמה ולאחריה מקבלות לגיטימציה כמוצדקות וכמועילות לא רק לקבוצת הפנים, אלא גם לקבוצת החוץ.

תחושות ההקלה והשמחה שבאות עקב "שחרור" ירושלים מתוארות גם בספר **מגדלים בירושלים** (אבידר-טשרנוביץ, 1968). בסיפור המסגרת המופיע בהתחלה מסופר על גידי, ילד שחי כל חייו בירושלים ונהנה מהמצב החדש שנוצר ובו הוא יכול להיכנס לעיר העתיקה ולצאת ממנה בקלות בימים שבהם "שחררה ירושלים מידי האויב" (שם, עמ' 9). לפני כן מודגשים הגבולות וההפרדות בין חלקי העיר בעבר – חומות גבוהות, קירות מגן ושלטים הזועקים "עצור! גבול לפניך!" (שם, עמ' 9). גידי אף טוען כי בירושלים לא היה ברור היכן העורף והיכן החזית, בעיקר כיוון שלירושלים יש גבול בכל מקום, והוא אף היה יכול לראות את האויב ממרפסתו בעזרת משקפת (שם, עמ' 22). תיאור זה מזכיר את סיפור "העז הלבנה", שבו המספר מתאר כיצד בזמן המלחמה נהג לצפות בכפרו של עבדול האמיד ולחפש את דמותו במשקפת. שני הקטעים מדגישים את הקרבה והריחוק הסימולטניים שנוצרו בין הערבים ליהודים בזמן הלחימה בירושלים, והצפייה מרחוק מסמלת את הרצון להיות קרוב יותר (ואף להגיע לצד האחר ממש) ולגשר על המרחק המלאכותי שנוצר באמצעות גדרות גבול, חומות וחיילים.

הקרבה הערבית-יהודית המתאפשרת בין תושבי ירושלים הערבים והיהודים מתוארת כאמור גם בפרק הרביעי בספר, שבו ניר פוגש ילד ערבי שאיבד את דרכו ומשיב אותו למשפחתו, והיא מרעיפה על ניר ממתקים ומתנות. בין המתנות נמצא ספר חשוב שמצא אבי המשפחה סמוך לכותל המערבי, והוא חיכה ליום שבו יהיה שלום בין היהודים לערבים כדי למסור את הספר לבית כנסת יהודי. מצב זה מציג לנו את ירושלים בימים שאחרי המלחמה מנקודת ראות חיובית, ומדגיש כיצד תוצאות המלחמה ו"שחרור" ירושלים תרמו לשיפור היחסים בין הערבים ליהודים במידה ניכרת ואפשרו לאזרחים משני צידי העיר להתחבר ולסייע זה לזה. במקרה זה אפשר אף לומר כי האיחוד והשלום שהביא האיחוד (לפחות כביכול), מוכיחים את עצמם כחיוביים אף יותר לצד הערבי שבסיפור כי זכה לאיחוד משפחות בזכות רצונו הטוב של נער יהודי.

גם על מסר שלפיו הדור הצעיר מתגבר מהר יותר גם על פערים בין-קבוצתיים אחרים (למשל פערים תרבותיים או משקעיים היסטוריים), לצד האפשרות שיש משהו טבעי, טרום-תרבותי, המעודד את הילדים להתקרב זה לזה ומכאן אפשר להסיק כי דו-קיום ושלום מוצגים ביצירות אלה כאינהרנטיים לטבע האנושי.

ההשפעה החיובית הפוטנציאלית של איחוד העיר על הצד הערבי מוצגת גם בפרק השישי, שבו מסופר כי הילדים רואים משפחה ערבית שבאה לקראתם, "סקרנים לראות את העיר החדשה" (עמ' 74). הילדים היהודים מגיבים על כך באומנם: "שיביטו להם לבריאות! שיראו איך אנחנו חיים ונראה אנחנו איך הם חיים. שכנים אנו, אז יכולים להיות בשלום – נכון?" (שם, עמ' 75). גם סיפורו של ג'ורג' מבית לחם (שם, עמ' 88-96), שהתחבר לילד אברהם וסייע לו בזמן המלחמה, מציג כאמור את היתרונות שבכיבוש-איחוד העיר לשני העמים, כאשר מתואר כי לאחר האיחוד יכלו הילדים להיפגש באין מפריע בשני צידיה של העיר (שם, עמ' 95).

בספר **אריות בירושלים** (הופרט, 1973), איחוד העיר מאפשר לר' אברהם ולנכדו יוסי למצוא את זוג הכורסות שמפוסלים עליהן אריות, כורסות שנבזזו מביתה שבירושלים לאחר פרוץ הלחימה ב-1948. הכורסות מתוארות כ"אריות", מה שבוודאי אינו צירוף מקרים כאשר מדובר בסמל העיר ירושלים שבה הסיפור מתרחש. העובדה שהספר כולו עוסק באיחוד שני האריות, כמו בבחירתו של המחבר "להטמין" אותם דווקא בביתו של חבר ערבי ובחנותו של סוחר ערבי (שניהם בירושלים), מדגישה את ההשוואה בין האריות לשני חלקיה של העיר הנכבשים ומאוחדים בדיוק בעת זו. יתר על כן, בסיפור שני החלקים שייכים במקור לצד היהודי ועוברים במלחמה (זמנית) לידי הצד הערבי. בסוף הסיפור שני החצאים עוברים לרשותו של הצד היהודי, הן ברמה הממשית (הכורסות) והן ברמה המטפורית של כיבוש שני חלקי העיר ואיחודם במציאות הישראלית. אם כן, גם ברמה הסמלית המסר הוא שירושלים כולה השתייכה מאז ומתמיד לצד היהודי, ורק עברה זמנית לידי הערבים בימים שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים. איחודם של החברים הוותיקים, חאג' מחמוד סוחי ורבי אברהם, מראה כי בסיפור אין רק איחוד של רהיטים או של עיר אלא גם איחוד של אנשים. העובדה שחאג' מחמוד סוחי הוא שהציל את אחת הכורסות, היא עוד עדות לכוח הסימבולי של ה"אריות" (ושל ירושלים) באשר לאיחוד בין יהודים לערבים. העיר אף משמשת רקע לחברות המתחדשת של השניים כשמסופר שהשניים שוטטו ברחובות ירושלים החדשה, ישבו בבתי הקפה שבעיר העתיקה ונזכרו בחוויותיהם המשותפות מהעבר (שם, עמ' 25).

עם זאת תוצאות המלחמה לא היטיבו עם כל תושבי ירושלים או עם אלה המתגוררים בשטחים ה"חדשים" שנכבשו ב-1967. גישה זו היוצאת מן הכלל בספרות הילדים בפרק זמן הנזכר לעיל (1967-1973), מוצגת בדרך שבה מסתיים הסיפור "ידידי גבול", מתוך הספר **רותי שמוטי** (קרן-פרידלנדר, 1970). בסיום המלחמה, לאחר שעדנה מגלה כי סעיד ברח לעמאן בגלל הקרבות, היא רושמת על השלט המסמן את הגבול את שמה מהצד ה"ישראלי" ואת שמו של סעיד מהצד המזרחי (שם, עמ' 145). בכך היא מסמנת את שני העמים באדמת העיר, אך גם מסמנת באותה מידה את הגבול הבלתי נראה שעדיין קיים בה. בירושלים של "ידידי גבול" כיבוש העיר אינו מאחד בין שני העמים, אלא דווקא מפריד ביניהם, ועל אף שהלחימה פסקה (לעת עתה) הרי שאין שלום במובן של ידידות ודו-קיום בין העמים. על אף המסר החתרני כמעט המועבר ביצירה בדבר העוול שנעשה לצד הערבי, בכל זאת העיר מתוארת גם כאן, כיחידה אחת שמצבה הראשוני והנכון הוא כשהיא "שלמה", וכמי שחצויה בדרך לא טבעית בזמן המלחמה – כגדר גבול העוברת, פשוטו כמשמעו, בשטחו של בית אחד (הבית של עדנה), ומכאן – כעיר שיש לאחדה ולהשיבה למצבה הטבעי והשלם.

תקווה ונוסטלגיה

על אף שיצא מעט לאחר 1973,⁸ הדים לתפיסה של ירושלים ככר פורה לדו-הקיום המתחדש עם התושבים הערבים לאחר מלחמת ששת הימים מצויים גם בספר **מי זה רץ בסמטאות** (ורדי, 1974). האווירה לאחר איחוד העיר מתוארת כך:

אלפי אנשים נהרו גם אל השוק הערבי; וכך, בדרך של מקח וממכר, תוך 'דיבור' של תנועות הידיים לרוב, נתקיימה הפגישה הראשונה בין ערבים ויהודים בגמר פעולות האיבה. ואשר לערבים, הם החלו להופיע בחלק היהודי של העיר; תחילה בהיסוס ואי-אמון, אך חיש מהר באו משפחות משפחות ולטשו עיניים משתאות לעבר חלונות הראווה המלאים כל טוב [...] אחרי הזעם והבושה בשל המפלה המוחצת, היו הערבים תחילה המומים מול נחשול עצום זה של המוני ישראל [...] אך לאחר תמיהה ראשונה זו הבינו שאפשר להוציא מתוק מעו [...] ואמנם, הפגישה הראשונה של הערבים עם האזרח היהודי, עם חיילי ועם שלטונות הכיבוש נטעה בהם את ההרגשה כי 'האויב הציוני' אנושי בהרבה ממה שנאמר להם קודם לכן (שם, עמ' 52).

כשכמה מן הדמויות היהודיות בסיפור מגיעות לבית קפה בעיר העתיקה, מסופר כי "יהודים וערבים מילאו בערבוביה את המסעדה והתענגו על המאכלים המזרחיים [...]" (שם, עמ' 122) ומלווה לכך תיאור ארוך של יושבי המסעדה היהודים והערבים, כמה מהם אף מסובים לאותו שולחן, ומסופר כי:

שלמה סקר את היושבים במסעדה והרהור מזור חלף בו, הנה, רק שבועות מעטים חלפו מאז המלחמה האכזרית, ואויבים של אתמול התכנסו במסעדה זו, לסעוד את לבם בחברותא. האם ימשיכו החיים לנוע במסלולם זה, ויהודים וערבים יגיעו לשלום-של-אמת, או שמא אנשים מסוגו של אבו-נימר [המתכנן פיגוע טרור – י"ט"ס] יוסיפו לפזר רעל ומשטמה, כדי להגביה עוד יותר את המחיצה בין שני העמים? (שם).

סיומו של קטע זה, כמו שאר העלילה בספר, מראה כי העיר המתוארת כמקום ההתרחשות של ההתקרבות בין העמים היא גם מקום ההתרחשות לקונפליקט ביניהם, ואף אחד הגורמים לו. יתר על כן, הדמויות מגיעות לבית הקפה מלכתחילה כיוון שהן עוקבות אחר סעיד, החבר בארגון "אל-פתח" ומתואר כדמות שלילית ועוינת במהלך הספר. הפער בין העוינות של סעיד והקרבה היהודית-ערבית המוצגת בבית הקפה מדגישים את שני צידי המתרס, וחושפים מצב אידיולי פחות ובעל מורכבות גבוהה יותר של היחסים בין העמים לאחר מלחמת ששת הימים.

דיון: מגע בין קבוצתי בספרות הילדים שלאחר מלחמת ששת הימים

בכמה יצירות בספרות הילדים הישראלית שראתה אור בין השנים 1967-1973, ואף לאחר מכן, אפשר להבחין בערגה של הדמויות הראשיות לדו-הקיום הישראלי-ערבי שהתקיים לפני מלחמת 1948 וברצון שהן מביעות לחזור אליו לאחר מלחמת ששת הימים עם הניצחון היהודי במלחמה ועם

---

8. הספר יצא חודשים מספר לאחר פרוץ מלחמת יום הכיפורים (ב-1974), ולכן קשה לדעת אם חובר לפני המלחמה או לאחריה.

כיבוש-איחוד השטחים בירושלים ובגדה המערבית. כפי שהודגם בסעיפים הקודמים, הרצון והאפשרות לשוב למגע הישיר והידידותי עם חברי קבוצת החוץ הערבית נוסף גם לגישה המוצגת בספרות זו, שלפיה הניצחון על הערבים יוכל לאפשר שלום ודו-קיום חיובי בין יהודים לערבים.

הנוסטלגיה המוצגת בספרות הילדים הישראלית בתקופה שנבדקה במאמר זה, כמו בכמה יצירות שראו אור אחריה, מציגה כמיהה לעת שבה גרו היהודים והערבים זה לצד זה בשלווה יחסית וביחסי שכנות טובים, וכאשר היה מגע ישיר ויומיומי בין הפרטים בשתי הקבוצות, הוא תואר כקרוב וכחיובי מאוד בכמה מן היצירות. ספרות זו מכילה תיאור של מגע בין-קבוצתי טבעי ובלתי-אמצעי, המוצג בספרים לעיל בדרך כמעט אידיאלית, לעיתים קרובות מתוך התעלמות מצורות שליליות יותר של מגע בין-קבוצתי, ומראה על הכמיהה של הדמויות הראשיות – ולכן גם של המחבר המובלע – לחידוש הקרבה היהודית-ערבית, גם במצב שבו הדבר נראה כמעט בלתי אפשרי. נראה בכך מסר של תמיכה בשלום ובדו-קיום עם הערבים, אך לעומת זאת, כפי שמסביר בר-טל (2006, 2007), נראה גם מסר שלפיו הצד היהודי חפץ תמיד בשלום, אך הערבים (קבוצת החוץ) אינם מעוניינים בו תמיד ולכן הוא אינו מתאפשר בזמנים מסוימים; ביצירות המוצגות במחקר זה מדובר בשנים 1948-1967 – עד שהצד היהודי מקבל לידי את המושכות.⁹

אולפורט (Allport, 1954), הנחשב להוגה "היפותזת המגע" (Contact Hypothesis) העלה את הסברה שלפיה מגע בין אינדיווידואלים השייכים לקבוצות שונות זו מזו יפחית את הקונפליקט הבין-קבוצתי. על אף שתפיסה זו הניבה מפגשים יזומים (מלאכותיים) רבים בין חברי קבוצות שונות זו מזו לאורך השנים כדי להפחית עוינות בין-קבוצתית, נמצא כי דווקא מגע כמו זה המוצג בספרים אלה – מגע טבעי שאינו מתווך – נמצא מועיל ביותר להפחתת דעות קדומות ועוינות בין-קבוצתית. יתרה מזו, נמצא כי חברות בין-קבוצתית טבעית היא סוג המגע המועיל ביותר – יותר מסוגי מגע טבעיים אחרים כגון יחסי שכנות או יחסי עבודה. אף נמצא שככל שהידידות נמשכה זמן רב יותר והייתה אינטנסיבית יותר – ככל שהצדדים בילו שעות רבות זה בחברתו של זה, כך היה המגע מועיל יותר (Pettigrew & Tropp, 2011).

אחת מתוצאות סיטואציית המגע הבין-קבוצתי היא טשטוש הגבולות הקבוצתיים ויחס כלפי חברי קבוצת החוץ כאל אינדיווידואלים, מה שמכונה בספרות המקצועית בתחום הפסיכולוגיה החברתית **פרסונליזציה** או **דה-קטגוריזציה** (Miller & Brewer, 1984). במגע הבלתי אמצעי והטבעי יש דה-קטגוריזציה והידידות המתקיימת בין שני אנשים תורמת במידה רבה מאוד לראייה של חבר קבוצת החוץ כאדם בפני עצמו ולא רק כחבר בקבוצה אחרת, ולכן גם מפחיתה דעות קדומות ועוינות בין-קבוצתית (Marcus-Newhall, Miller, Holtz, & Brewer, 1993; Miller, Brewer, & Edwards, 1985).

יתרה מזו, תהליך מועיל אחר הנחשב לאחת הנגזרות של השערת המגע, הוא התפיסה של חברי שתי הקבוצות כשייכים לקבוצה משותפת או **רה-קטגוריזציה** (Brewer & Gaertner, 2000; Brewer, 2001). מושגים אלה יעילים כדי לבחון את ספרות הילדים הישראלית בשנים אלה, שבהן מוצגת ביצירות עמימות או חלוקה מחדש של קבוצות או קטגוריות, והחלוקה הקבוצתית הדיכוטומית של

9. בר-טל (שם) טוען כי אחד המאפיינים של רפרטואר הקונפליקט הישראלי הוא הצגת הטענה כי היהודים חפצים בשלום, וכי הערבים הם אלה המונעים את השלום עקב תוקפנותם המתמשכת (שם).

תקווה ונוסטלגיה

יהודים לעומת ערבים מיטשטשת. גם מבחינה היסטורית, במקרה של היהודים והערבים שחיו במה שאז הייתה פלשתינה-ארץ ישראל (לפני החלוקה וההפרדה הטריטוריאלית לשתי מדינות ב-1948), הרי ששתי הקבוצות השתייכו גם לקבוצה משותפת אחרת – תושבי אותה הארץ, וכן כנתיני אותו השלטון – אם הכיבוש העות'מני ואם המנדט הבריטי.

רבים מהסיפורים מציגים דמויות צעירות כדמויות הראשיות, ומתארים חברות יהודית-ערבית הנרקמת בין אותן דמויות לפני יוני 1967 ואחריו. ההימנעות מאימוץ התפיסות ה"מבוגרות" מדגישה את האפשרות הניתנת לצעירים אלה להתקרב זה אל זה כיוון שהם מצויים, הן מבחינת גיל והן מבחינה גאוגרפית, באזור הדמדומים של הנורמות החברתיות. אף על פי שאך טבעי כי סיפורים לילדים יאמצו (גם) גיבורים צעירים, הרי שאי אפשר להימנע מהתפיסה המוצגת בסיפור זה ובאחרים, שלפיה השלום מתחיל לעיתים קרובות ב"אדם הקטן" ובקשר הבין-אישי (ולא בקשר הבין-קבוצתי), כאשר ייצוג קיצוני של אותו "אדם קטן" הוא הילד.

המפגש הבלתי אמצעי, הפרטי והסודי המתקיים בין שני ילדים בחלק מן היצירות שנחקרו מאפשר לדמויות להכיר זו את זו בלי התחשבות בתפיסות ובהגדרות קבוצתיות שהיו עלולות למנוע את הקשר ביניהן. מצב זה מתאים לתאוריה שבבסיס "השערת המגע" והתאוריות והמודלים שבאו בעקבותיה, הגורסים כי אפשר להפחית עוינות בין-קבוצתית בעזרת מגע או קשר בין חברי קבוצות שונות המצויות בקונפליקט. נוסף על כך, המידע על הסטטוס של הדמויות הערביות והיהודיות הנפגשות לרוב כשני צעירים (או יותר) בעלי מעמד שווה (או לא נוכח), משמש גם הוא אחד הקריטריונים שלפי תאוריית המגע תורמים להפחתת העוינות הבין-קבוצתית (שמ). כמו כן עצם היותם של חברי הקבוצות השונות בני אותו גיל (נערים או ילדים) יוצר סיטואציה של רה-קטגוריזציה, ומסווג אותם מחדש כמי ששייכים לקטגוריית-על אחת, או לאותה קבוצת חתך טבעית חופפת (Brewer, 2000; Brewer & Gaertner, 2001). יתרה מזו, כיוון שאפילו ה**ידיעה** על קיומה של ידידות בין-קבוצתית נמצאה כתורמת להפחתת דעות קדומות ועוינות כלפי קבוצת החוץ (Brewer & Gaertner, 2001), הרי שייכתן שהצגת סוג זה של מגע בספר עשויה לתרום בהפחתת תופעות אלו גם בקרב הקוראים הישראלים הצעירים של אותה התקופה ובאלה שאחריה.

ביצירות שנידונו במאמר, כיבוש ירושלים (לצד שטחים אחרים) ואיחוד במלחמת ששת הימים, מאפשרים בסיפורים אלה חזרה למצב המגע היומיומי והבין-אישי החיובי (לעומת המלחמה שבה היה בעיקר מגע בין-קבוצתי עוין), המאפשר התקרבות והפחתת קונפליקט. מלבד כמה דוגמות נדירות שהוצגו במאמר, הטקסטים מתעלמים מתחושות סותרות בקרב הציבור היהודי-ישראלי והציבור הערבי לכיבוש השטחים או ל"איחוד" העיר, וכמעט שאינן עוסקים כלל בהשפעות השליליות על היחסים בין הצדדים או בסבל שנגרם לאוכלוסייה הערבית עקב צעדים אלה. למעשה בספרים אלה המסר שמועבר מתוך ייצוגי היחסים בין הקבוצות הוא כי כעת ש"אנחנו (היהודים) ניצחנו", הלחימה תיפסק, והשלום בין הקבוצות – ולכן גם השלום שבין הפרטים – מקבלים לגיטימציה ואף עידוד ממסדיים.

אם כן, לפי תאוריות ומודלים מתחום הפסיכולוגיה החברתית העוסקים במגע בין-קבוצתי, היצירות מציגות תנאים חיוביים כביכול ליצירת מגע המקרב בין הקבוצות ומפחית את העוינות ביניהם. לפי השערת המגע, עידוד ממסדי ותמיכת הנורמות החברתיות-קבוצתיות הנובעת ממנו, הם מהתנאים החשובים בהפחתת העוינות בעזרת המגע הבין-אישי בין חברי הקבוצות בקונפליקט. שלושת

התנאים האחרים שמוצגים ב"השערת המגע" ובמחקרים הרבים שנעשו לאחריה כתורמים למגע מועיל, ואותם מציגה תאוריה זו כמקדמים את הצלחת הקשר הבין-קבוצתי – היכרות קרובה, סטטוס שוויוני ותנאים של תלות ושיתוף פעולה בין חברי שתי הקבוצות – מתקיימים גם הם במפגשים בין ילדים משתי הקבוצות לפי המתואר ביצירות שיצאו בתקופה הנחקרת. ברוב היצירות שהוצגו ישנה היכרות קרובה בין הדמויות, סטטוס שוויוני מתרחש במפגשים של "אחד על אחד" בין דמויות בנות אותו גיל ולעיתים קרובות הידירות בין הקבוצות סובבת על "פרויקטים" משותפים, בין שמדובר בהשגת שלום בין העמים ובין שמדובר בלכידתה של עז שובבה.

נוסף על כך, על אף האידיאליזציה של הרה-קטגוריזציה של הערבים והיהודים והפיכתם לקבוצה אחת ("ישראלים") לאחר מלחמת ששת הימים, הרי שביצירות אלה הדמויות, הן היהודיות הן הערביות, מוצגות כמי שאינן מאבדות את הזהות הקבוצתית המקורית שלהן, והן ממשיכות להתקיים לצד התקרבות בין הקבוצות והתפתחות תפיסה של "קבוצת-על" אחת ששייכות לה דמויות משתי הקבוצות. סוג זה של זהות קבוצתית מרובה או רבת-רבדים המקיימת זהות קבוצתית נפרדת לצד זהות קבוצתית משותפת, אינו חייב להיות דווקא שלילי מבחינת היחסים בין הקבוצות ולמעשה נמצא בספרות המחקרית לא רק כפתרון למשבר זהות פוטנציאלי, אלא גם כמאפשר תהליכי מגע והכללה מוצלחים יותר (Brewer & Gaertner, 2001).

לבסוף יש לציין כי ייצוגים נוסטלגיים לימי טרום 1948 אומנם מופיעים גם ביצירות לילדים שנכתבו לאחר מלחמת יום הכיפורים, אך הן ככלל אופטימיות ונאיביות פחות, ואינן מציגות מגמות של סיום אמיתי לסכסוך, או תקווה קונקרטיה לשלום ולחידוש הדו-קיום הערבי-יהודי, לפחות לא בתדירות או במידה שבה הם מופיעים בספרות זו עד 1973 (גם אם אפשר למצוא מקרים יוצאי דופן, כגון אלה שתוארו במאמר זה). הדבר נובע בין השאר משינוי בתפיסת הסכסוך הישראלית בשנים שלאחר מכן. זו הפכה לפסימית יותר כלפי הסיכויים לפתרון פשוט ומהיר לסכסוך, בעיקר בשל הטראומה שהשאירה מלחמת יום הכיפורים – דבר שניכר הן בתרבות המבוגרים והן בתרבות הילד בישראל בשנים שלאחריה (טף-סקר, 2010, 2013).

בר-טל (2006) מצא כי בשנות השבעים החל בישראל שינוי ברפרטואר הקונפליקט – הרפרטואר הפסיכולוגי-קולקטיבי המארגן ומסביר את מציאות הסכסוך, ומשמש כלי להתמודדות עם שאלות מהותיות בחברה המצויה בקונפליקט. זאת לעומת שנות החמישים ושנות השישים, כשרפרטואר הקונפליקט הישראלי התאפיין באחידות מסרים, וכלל תמות, כגון פטריטיזם קיצוני, האדרה של קבוצת הפנים הישראלית והצדקה מוחלטת של מטרותיה, דה-לגיטימציה ודמוניזציה של היריב הערבי. האחרון מוצג כאשם היחיד בהתפתחות ובהמשך הסכסוך. גם אלמוג (2004) מבחין בשינוי התרבותי שחל בעת זו בייצוג הסכסוך, אך הוא תולה את הסיבה לשינוי דווקא בדמוקרטיזציה, בגלובליזציה, בחילון האידיאולוגי ובשחיקה הרעיונית¹⁰ של האידיאולוגיה הציונית שחוותה החברה הישראלית בתקופה זו ואחריה. לטענתו, תמות אלה נבעו מ"התבגרותה" של המהפכה הציונית בשל חשיפתם של שקרים וחצאי אמיתות שתרמו לדה-מיתולוגיזציה של האתוס הציוני, ובשל השפעתן

10. אלמוג (2004) מצטט את מקס וובר, שטען כי מהפכות שמתמסדות מביאות לשחיקת ההתלהבות הציבורית שקיבלו מתומכיהן בשל אותה התמסדות. הוא בוחר להשוות את הציונות לסוג זה של מהפכה, שהתמסדה ושכלל כן נשחקה האטרקציה שב"דת" הציונית. עם זאת, לטענתו, תחילת השחיקה של המהפכה הציונית החלה כבר מעט לאחר מלחמת ששת הימים (שם, עמ' 21-22).

תקווה ונוסטלגיה

של מגמות תרבותיות מערביות שנבעו בין השאר מתנועות המחאה שצמחו עקב מלחמת קוריאה ומלחמת וייטנאם. כך או כך, ספרות הילדים מראה גם היא על שינוי (ואולי יש לומר שינוי נוסף) בתפיסת הקונפליקט שלה וביחסה ל"אחר" הערבי מאמצע שנות השבעים, ולכן המגמות הייחודיות המתוארות במאמר זה מרוכזות ובהן ביטוי באופן המזוקק ביותר בשנים הקודמות לתקופה זו.

רשימת מקורות

- אבידר-טשרנוביץ, י' (1968). **מגדלים בירושלים**. רמת-גן: מסדה.
- אופק, א' (1985). **לקסיקון אופק לספרות ילדים**. תל-אביב: זמורה ביתן.
- אלמוג, ע' (2004). **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- ביבר, י' (1974). **עלילות סיירת רמון**. תל-אביב: עם עובד.
- ביבר, י' (1984). **סופה זוהרת שוב**. תל-אביב: עם עובד.
- בן שחר, א' (1968). **שועלים בחרבות**. תל-אביב: עם עובד.
- בן-שואל, מ' (1973). **העז הלבנה. בתוך מי מכיר את העז הלבנה ועוד ספורים קצרים וארכים**. רמת-גן: מסדה.
- בר-טל, ד' (2006). **סוציאליזציה לקונפליקט: מבט כללי**. בתוך י' רחמים וד' בר-טל (עורכים), **רק על הסכסוך לדבר ידעתי: סוציאליזציה לקונפליקט בחברה הישראלית-יהודית** (עמ' 15-22). תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- בר-טל, ד' (2007). **לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**. ירושלים: כרמל.
- גולן, צ' (1982). **בעקבות נימר**. גבעתיים: י. גולדברג.
- דר, י' (2008). **'כל ילד יספר לבנו': הבניית סיפור העבר לילדים בעיצומו של 'רגע היסטורי' - מקרה מלחמת ששת הימים**. ישראל, 13, 89-108.
- דשא, מ' (1970). **זוהר וזכיה**. רמת-גן: מסדה.
- הופרט, ש' (1973). **אריות בירושלים**. רמת-גן: מסדה.
- ורדי, ז' (1974). **מי זה רץ בסימטאות**. תל-אביב: מ. מזרחי.
- חינוכית תרבות (2012, 3 ביולי). **סופרים מספרים: יהואש ביבר** [קובץ וידאו]. אוהזר מתוך <https://www.youtube.com/watch?v=WhXIYDrpIOA>
- טף-סקר, י' (2010). **ייצוגי שכול ופחד בספרות הילדים הישראלית לפני מלחמת יום הכיפורים ואחריה**. בתוך י' דר, ט' קוגמן וי' שטיימן (עורכות), **ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית** (עמ' 289-319). תל-אביב: מכון מופ"ת.
- טף-סקר, י' (2013). **שלום, מלחמה וילדות: ייצוגי הסכסוך הישראלי-ערבי בספרות הילדים הישראלית, 1967-1987** (עבודת דוקטור). האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יהב, ד' (2002). **איזה מלחמה נהדרת: טקסטים וסמלים מיליטריסטיים, גלויים וחסויים, בספרות הישראלית**. תל-אביב: תמוז.
- יונתן, נ' (1971). **עוד ספורים בין אביב לענן**. תל-אביב: ספרית פועלים.

- כהן, א' (1985). *פנים מכוערות במראה*. תל-אביב: רשפים.
- כהן, א' (1988). *תמורות בספרות ילדים*. חיפה: אח.
- עומר, ד' (1968). *הכלב נו-נו-נו יוצא למלחמה*. תל-אביב: עמיחי.
- קדר, ב"ז (1999). מלחמות כנקודת מפנה בהיסטוריה. בתוך א' ססר (עורך), *שישה ימים – שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים* (עמ' 17-28). תל-אביב: מרכז יצחק רבין לחקר ישראל; עם עובד.
- קרן-פרידלנדר, ר' (1970). *רותי שמוטי*. רמת-גן: מסדה.
- רגב, מ' (1985). *בדרכי הספרות לילדים*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, ספרית פועלים.
- רון-פדר, ג' (1978). *יואב מחפש את השלום*. תל-אביב: מלוא.
- שפי, נ' (2008). מילים מנצחות: 1967 ושיח המרחב בעיתונות לילדים. *ישראל*, 13, 61-88.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley.
- Aronson, J. (1994). A pragmatic view of thematic analysis. *The qualitative report*, 2(1), 1-3.
- Asmar, F. (1986). *Through the Hebrew looking-glass: Arab stereotypes in children's literature*. Vermont: Amana books.
- Bar-Tal, D., & Halperin, E. (2011). Socio-psychological barriers to conflict resolution. In D. Bar-Tal (Ed.), *Frontiers of social psychology. Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective* (pp. 217-239). New York, NY, US: Psychology Press.
- Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology* 3(2), 77-101.
- Brewer, M. B. (2000). Reducing prejudice through cross-categorization: Effects of multiple social identities. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp. 165-183). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Brewer, M. B., & Gaertner, S. L. (2001). Towards reduction of prejudice: Intergroup contact and social categorization. In R. Brown & S. L. Gaertner (Eds.), *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes* (pp. 451-472). Malden, MA: Blackwell Press.
- Fereday, J., & Muir-Cochrane, E. (2006). Demonstrating rigor using thematic analysis: A hybrid approach of inductive and deductive coding and theme development. *International Journal of Qualitative Methods*, 5(1), 80-92.
- Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. (2000). *Reducing intergroup bias: The common ingroup identity model*. Philadelphia: Psychology Press.
- Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Anastasio, P. A., Bachman, B. A., & Rust, M. C. (1993). The common ingroup identity model: Recategorization and the reduction of intergroup bias. *European review of social psychology*, 4(1), 1-26.
- Marcus-Newhall, A., Miller, N., Holtz, R., & Brewer, M. B. (1993). Cross-cutting category membership with role assignment: A means of reducing intergroup bias. *British Journal of Social Psychology*, 32(2), 125-146.

תקווה ונוסטלגיה

- Miller, N., & Brewer, M. B. (Eds.). (1984). *Groups in contact: The psychology of desegregation*. Orlando: Academic Press.
- Miller, N., Brewer, M. B., & Edwards, K. (1985). Cooperative interaction in desegregated settings: A laboratory analogue. *Journal of Social Issues*, 41(3), 63-79.
- Pettigrew, T. F. (1997). Generalized intergroup contact effects on prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin* 23(2), 173-185.
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual review of psychology*, 49(1), 65-85.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2011). *When groups meet: The dynamics of intergroup contact*. New York: Psychology Press.
- Selavan, I. C. (1973). Natan Yonatan — Poet, Educator, Believer. *Hebrew Abstracts* 14, 97-99.
- Zuta, R. (2009, 1 March). Yemima Tchernovitz-Avidar. *Jewish Women's Archive*. Retrieved from <https://jwa.org/encyclopedia/article/tchernovitz-avidar-yemima>

